

УДК 930.85(=411.16)(477)

В. С. Єлпатівська,

провідний бібліограф Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89;

О. С. Петріківська,

кандидат філософських наук,
доцент каф. філософії природничих факультетів
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Новосельського, 64, м. Одеса, 65023, Україна

ВИВЧЕННЯ ЮДАЇКИ ТА ІЗРАЇЛЕЗНАВСТВО В ОДЕСІ

У статті звертається увага на історію розвитку юдаїки в нашому краї у період XIX-XXI ст. Окремо розглядаються персоналії вчених-ізраїлезнавців та їх внесок у вітчизняну юдаїку. Наводяться приклади видань, у тому числі і періодичних, що виходили друком в Одесі і мають важливе значення у становленні єврейської писемності Півдня України, а також розвитку іврити та ідишу. Наукова юдаїка розглядається у тісному взаємозв'язку із політичними та соціальними подіями у країні різних періодів.

Ключові слова: юдаїка, ізраїлезнавство, сіонізм, біблеїстика, ідиш, іврит.

У нашій країні вивчення юдаїки відродилося близько двадцяти років тому. До того, у радянський період, наука ця не мала можливостей для розвитку, а усі досягнення було здійснено ще у 20-30-х рр. XX ст. Але, як відомо, з тогочасних ідеологічних міркувань досягнення ці були безжально знищені, а науковці – репресовані. Вивчення іврити також було заборонено та переслідувалось. Академічним центром вивчення юдаїки в Одесі в 1920-і рр. став Одеський інститут народної освіти (далі ОІНО) (1920-1930). У 1927 р. керівництво інституту вирішило створити при Одеській секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ОІНО підсекцію історії євреїв. До цього було запропоновано ввести до плану семінару соціально-економічної історії України предмет «Історія євреїв в Україні» (керівником курсу був М. Є. Слабченко). Проте реалізувати цей задум не вдалося. Ще у 1926 р. у складі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) розпочала роботу науково-дослідна кафедра єврейської культури. До її структури входив кабінет для вивчення єврейської літератури, мови та фольклору. Тому восени 1928 р. за резолюцією Упрнауки як філіал ВУАН при ОІНО почала свою діяльність науково-дослідна кафедра єврейської культури (керівник Я. Є. Мерзон). При секції для студентів останнього курсу ОІНО було відкрито семінар підвищеного типу з історії єврейської культури. Метою семінару було надати можливість студентам підготуватися до науково-дослідної роботи. Проте у 1930 р. секція при ОІНО була закрита, а більшість її співробітників було переведено до складу Київського інституту єврейської культури.

Наприкінці 1920-х рр., у період утвердження тоталітарної системи, відбувалося загострення боротьби більшовицької влади з академічними інститутами та взагалі з науковим співтовариством. Внаслідок цього, з середини 1930-х рр. в Україні, у

тому числі і в Одесі, почався процес ліквідації науково-культурних закладів єврейської культури, а до кінця 1930-х рр. майже всі вони були закриті. У 1938 р. навчальні заклади всіх національних меншин звинувачували у націоналістичному впливі, згодом розпочалися ліквідації центрів юдаїки, в період репресій чимало євреїв стали їх жертвами.

Загалом, період 1920-1930-х рр. став періодом інтенсивного становлення та розвитку юдаїки в Одесі. Політика радянської влади, спрямована на руйнування інститутів вивчення юдаїки, призвела до їх реструктуризації, а отже, до повного розпаду. Це суттєво вплинуло на політичні та культурні процеси, що тривали в суспільстві того періоду, і внесло свої корективи у всю наступну історію життя єврейської цивілізації.

Не дивлячись на трагічний досвід існування інститутів юдаїки в 1920-1930-і рр., слід зауважити, що кращі традиції в цьому прошарку історіографії зберігаються і донині.

І лише у 1980-і рр. єврейський рух почав своє відновлення, а отже, стало можливим розвивати професійну наукову юдаїку, що у повній мірі реалізувалось лише у пострадянський час. Сьогодні юдаїка впевнено займає гідне місце серед дисциплін, що вивчаються у вузах колишнього СРСР. У Києві в 1991 р. було відкрито єврейську спеціалізацію в педагогічному інституті, згодом, у 1992 р., виник один з перших на пострадянському просторі спеціалізований єврейський вуз – Міжнародний Соломонов університет, у Національній академії наук України, у складі Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, було відкрито Відділ єврейської історії та культури, Асоціація юдаїки України та Інститут юдаїки в Києві почали проводити конференції з історії та культури українського єврейства. Звичайно ж, розвиток цієї науки в Україні не був стрімким. Відсутність школи сходознавства, масова еміграція науковців, економічні та соціальні чинники призвели до відставання у розвитку цієї науки. Навіть у Києво-Могилянській академії вивчення юдаїки обмежилось лише додатковою дисципліною. Сьогодні в Україні майже нема єврейських музеїв, досліджень проводиться небагато, відсутній науковий журнал з юдаїки. Проте саме в Україні збереглася найбільша у пострадянському просторі матеріальна та культурна спадщина єврейського народу.

Після більш ніж вісімдесятирічного забуття в державній системі академічних інститутів України саме в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова (на філософському факультеті), враховуючи його наступність з ОІНО, де діяла секція науково-дослідної кафедри єврейської культури при ВУАН, в кінці 2010 р. було ініційовано створення нового освітнього напрямку – «Юдаїка та ізраїлезнавство в Одесі». Перше обговорення цієї ідеї відбулося в Музеї історії євреїв Одеси на круглому столі, що зібрав одеських істориків, філологів, філософів, які мають досвід наукових досліджень в області історії та культури євреїв Одеси [9]. Пролунала цікава думка про те, що унікальна історія євреїв Одеси є передумовою викладання юдаїки в нашому місті.

З 1 березня 2011 р. в ОНУ вперше введено факультатив з вивчення сучасної юдаїки та ізраїлезнавства. У рамках факультативу студенти, аспіранти та викладачі університету вивчали іврит, слухали лекції одеських фахівців і готували дослідницькі роботи з тематики факультативу. Частина з них стали складовою наукового збірника «Мама городов Израилевых...» [1].

З 2011-2012 навчального року партнерами ОНУ ім. І. І. Мечникова в реалізації нового освітнього напрямку є Ізраїльський культурний центр м. Одеси та Центр

Чейза (Єврейський університет, м. Єрусалим). Студенти ОНУ отримали можливість слухати лекції викладачів Центру Чейза, головним завданням якого є відродження академічного вивчення єврейської історії та культури. Центр співпрацює з великими пострадянськими науковими організаціями та вузами Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга та інших міст, які займаються вивченням і викладанням юдаїки. У минулому навчальному році ізраїльські вчені прочитали студентам ОНУ курси лекцій з історії євреїв Європи, єврейської філософії та духовної традиції, біблеїстики.

Вивчення історії єврейського народу в Російській імперії почало розвиватись з кінця XIX ст. і триває досі. Розібратися з існуючими на сьогоднішній день концептуальними підходами в цій області допоміг спецкурс сучасного історика з Єврейського університету Єрусалима доктора Семена Гольдіна «Євреї Європи в XVIII – першій половині XX ст.». Основною темою спецкурсу стала зустріч євреїв із сучасністю. В рамках спецкурсу розглядався вплив на єврейські громади Європи економічної і політичної модернізації Нового часу, ідеології Просвіти, виникнення національних рухів і національних держав. Величезні зміни, внесені в життя євреїв Західної і Східної Європи сучасністю, були розглянуті як з точки зору ситуації єврейських громад, так і через призму відносин євреїв з навколишнім суспільством. По завершенню спецкурсу С. Гольдіна учасники програми отримали перелік актуальних дослідницьких тем: регіональні особливості функціонування інститутів єврейської громади в умовах модернізації; способи конструювання єврейської ідентичності і ставлення до неї в різні періоди; зміни єврейської традиції або еволюція юдаїзму у XIX, XX, XXI ст.; політичні партії та організації євреїв; дослідження закритих і табуованих сторін з життя російсько-єврейської інтелігенції шляхом реконструкції сімейних історій євреїв колишньої Російської імперії – СРСР. На лекціях обговорювалися тексти Кеннета Стоу, Яакова Каца, Ізраєля Барталя, Шломо Авинери, Бенджаміна Харшава та інших зарубіжних дослідників, рекомендованих для обов'язкового читання. Посилаючись на дослідження Барона Села (Baron Selo) в області соціальної історії євреїв (кафедра єврейської історії Колумбійського університету), С. Гольдін акцентував увагу на нових підходах в єврейській історіографії. Останні виступають проти «жалісної» єврейської історії та прагнуть зрозуміти життя євреїв Європи не тільки в очікуванні погрому.

Запровадження програми академічної юдаїки в Одеському університеті дозволяє його вихованцям брати участь у міжнародних освітніх та науково-дослідницьких програмах, надає можливість нашим студентам і аспірантам мати наукового керівника або консультанта за кордоном для роботи з вузькою тематикою. Але ці заняття також повертають до історії рідного міста, розширюють можливості познайомитися з єврейською складовою історії та культури міста Одеси.

В ході проекту Науковою бібліотекою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова було організовано виставку «Скарби єврейського народу у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова». Задумуючи виставку, ми мали на меті показати, що для відродження в ОНУ академічної юдаїки є всі можливості. Фонди НБ ОНУ зберігають свідчення того, як зароджувалося в нашому місті вивчення єврейської історії та культури.

На експозиції було представлено понад 100 книг, серед яких рідкісні книги та стародруки, видання XVI-XXI ст. Книги із фондів Наукової бібліотеки дають яскраве уявлення про різні аспекти життя єврейського народу – його історію, культуру, релігію, літературу і т. д.

Поява на карті світу міста Одеса (1794 р.) викликала великий наплив переселенців з різних куточків світу та Російської імперії. Значну частину населення складала єврейська громада – на момент заснування міста їх чисельність сягала 10 % від загальної кількості населення. Ще у 1873 р. в Одесі було засновано Єврейський притулок імені Кагане, куди приймали всіх, незалежно від походження та віросповідання. У цьому ж році єврейське населення міста склало вже більш чверті від загальної кількості, а до кінця XIX ст. – 35 %.

За визначенням єврейських істориків літератури, так звана «епоха Одеси» охоплює період з 1880 р. до Першої світової війни. З 1860 р. відбувається русифікація єврейської громади міста замість пануючих раніше космополітичних тенденцій. Саме в Одесі євреї, для задоволення своїх культурних, економічних та комерційних потреб, сміливо рухались до неєврейського світу, незважаючи на відмінності, що мали місце, прагнення до накопичення, підприємництва, суперництва, настрої деяких співгромадян та сегрегаційні канони.

Вітчизняну історіографію історії єврейства Російської імперії можна підрозділити на три періоди: дореволюційний (1880-і рр. – 1917 р.), радянський (1917 р. – 1980-і рр.), пострадянський (з початку 1990-х рр.) [5]. Початок першого періоду характеризується зростанням громадського і наукового інтересу до єврейської історії, етнографії, літератури. До цього часу роботи носили переважно публіцистичний характер, вони збереглися в університетській бібліотеці.

Видання 60-х рр. XIX ст. свідчать про те, що Одеса була центром культури російських євреїв. Тут видавалися перші єврейські періодичні видання російською мовою – «Рассвет», «Сион», «День», були засновані перші друковані органи на івриті – тижневики «Ха-Маггид», «Ха-Мелиц», «Ха-Шахар». На ідиші виходив друком журнал «Кол-мевассер».

Серед періодичних видань «Ха-Мелиц» – одна з перших газет на івриті, що видавалася в Російській імперії. Вона виходила у 1860-1871 рр. в Одесі та з 1871 р. і до свого закриття у 1904 р. – у Петербурзі. Засновниками газети були О. Цедербаум та його зять д-р Гольденблюм, пізніше її редакторами були І. Гордон та Л. Рабінович. У 1860-70-і рр. «Ха-Мелиц» була засобом вираження ідеалів Хаскалі, і в цьому виданні співпрацювали найбільш відомі російські журналісти: І. Гордон, М. Лілієнблюм, А. Фрідберг та ін. В цій газеті друкувалися закони та урядові розпорядження, повідомлення про положення євреїв в Росії і за кордоном, статті з єврейської історії, художні твори єврейських авторів, літературно-критичні та публіцистичні статті і т. ін. Популярність цього видання у 1880-і рр. зростала, адже замість одного разу на тиждень з 1883 р. газета почала виходити двічі на тиждень, а з 1886 р. взагалі стала щоденною. У додатку на ідиші до «Ха-Мелиц» – газети «Кол-мевассер», що виходила у 1862-1872 рр. в Одесі, дебютувала чимала кількість єврейських письменників, поетів та драматургів, що згодом стали відомими: А. Готлобер, А. Гольдфаден, Ш. Абрамович, І. Гордон та ін.

Журнал «Рассвет» (іл. 1) виходив в Одесі щотижнево по п'ятницях з 27 травня 1861 р. Його засновниками були О. Рабінович та І. Тарнополь. В журналі друкувалися Л. Леванда, професор Рішельєвського ліцею О. І. Георгіївський, Г. Барац, І. Гальберштадт та ін.

Згодом почали з'являтися і книжкові видання. В духовних семінаріях Росії XIX ст. вивчали єврейську мову за німецькими підручниками. Першим російським виданням підручника єврейської мови стала «Краткая еврейская грамматика для обучающихся Священному языку в Духовных Училищах»

Г. П. Павського (іл. 2), видана в Москві у 1822 р. **Герасим Петрович Павський** – протоієрей Російської Православної Церкви, філолог, екзегет, перекладач Біблії, основоположник російської біблійсько-історичної школи.

У 1869 р. було опубліковано книгу Я. Брафмана «Книга кагала» – матеріали для вивчення єврейського побуту. Ця книга викликала чимало суперечок в єврейському середовищі, також вона часто використовувалась антисемітськими авторами з метою антиєврейської пропаганди. У 1871 р. М. П. Шафір, не згодний з висновками Я. Брафмана про інститути рабинського права, надав короткий **«Очерк моисеево-талмудического права» (СПб, 1871)**, створеного ним за статтями відомого єврейського вченого З. Франкеля – директора Бреславської рабинської семінарії, що публікувався у ним же заснованому виданні «Ежемесячник по истории и изучению еврейства» [25]. Дослідницькі праці З. Франкеля присвячені, головним чином, питанням талмудичного права, історичного розвитку Галахи та талмудичної екзегези.

Чимало уваги приділялося і просвіті. **«Еврейская грамматика» (СПб., 1874)** відомого німецького християнського дослідника Біблії, гебраїста та семітолога **Генріха Фрідріха Гезеніуса** до року свого виходу російською мовою витримала вже 21 видання в Німеччині. Надзвичайна популярність видання була у тому, що автору вдалося поєднати простий матеріал підручника та вищі філологічні відомості про єврейську мову. Російський переклад граматики здійснив видатний санскритолог, професор Санкт-Петербурзького університету К. Коссович.

1880-і рр. – час зародження російсько-єврейської історіографії. З'являється ряд досліджень, пов'язаних з широким спектром питань перебування єврейського населення в Російській імперії. Одеські вчені зробили значний внесок у розвиток єврейської історичної науки на рубежі XIX-XX ст. **Семен Маркович Дубнов (1860-1941)** – вітчизняний єврейський історик, публіцист та громадський діяч, один із класиків та засновників наукової історії єврейського народу (іл. 3). У своїх фундаментальних працях він доводив, що єврейський народ сформувався в процесі пристосування до тих умов, у яких він жив. Після зруйнування Другого храму єврейський народ перейшов до вищої, тобто культурно-духовної стадії історичного розвитку. За його словами, єврейський народ в діаспорі розвинув особливу соціальну систему та громадську ідеологію [17]. Перші узагальнюючі праці С. М. Дубнова з російської та світової історії євреїв були опубліковані в нашому місті: **«Учебник еврейской истории» (1-3 тт., Одеса, 1898-1901)** і **«Всеобщая история евреев» (1 т., Одеса, 1901)**. Найвидатнішим досягненням історика С. М. Дубнова стала розроблена ним періодизація історії єврейського народу. Основу його наукових досліджень становило вивчення внутрішнього життя єврейської громади, її соціально-економічний і культурний розвиток. У 1900-х рр. почала виходити **«Всеобщая история евреев»** (Одеса, 1901; у 1903-1905 рр. – як додаток до журналу «Восход»; згодом – окремим виданням). У 1914 р. вийшов четвертий том під назвою **«Новейшая история еврейского народа, 1789-1881»**. С. М. Дубнов підтверджував зв'язок між історичними долями російського і європейського єврейства.

Активне обговорення ідей С. М. Дубнова і використання сучасними істориками результатів його робіт пов'язано з безперервним інтересом до тих трансформацій, які сталися з євреями в новітній час. Це була тотальна трансформація природи євреїв як соціальної групи. Видатні дореволюційні дослідники виступають тут і як очевидці, і як активні модератори подій.

У кінці XIX ст. саме в Одесі почався розвиток просвітництва серед єврейської громади. Видавалася і розповсюджувалася література, проводились зібрання. Серед культурно-просвітницьких організацій російських євреїв найпоширенішим було Товариство для розповсюдження просвітництва між євреями Росії. Його статут було затверджено владою в жовтні 1863 р., а у грудні товариство вже розпочало свою роботу. У 1867 р. відкрито відділення в Одесі. У 1874 р. було створено спеціальний фонд для заохочення початкових та середніх єврейських шкіл. Відділення субсидувало 13 нижчих шкіл та 4 вечірніх із загальною кількістю учнів близько 2000 чол. Окремими виданнями виходили звіти позашкільної комісії та жіночої літньої колонії – **«Отчет внешкольной комиссии состоящей при Одесском отделении общества распространения просвещения между евреями в России за 1903 год» (Одеса, 1904)** та **«Отчет Женской летней колонии одесского отделения общества распространения просвещения между евреями в России за 1913 и 1914 гг.» (Одеса, 1916)**, що зберігаються у фондах НБ ОНУ.

У 1872 р. в одного з основоположників Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв м. Одеса С. Л. Бернфельда виникла ідея створення просвітницького центру товариства – бібліотеки. У 1874 р. було вирішено встановити обов'язковий щорічний внесок у розмірі трьох карбованців на користь бібліотеки, яка відкрилася 1 червня 1875 р. Вже у 1913 р. бібліотека мала близько 1700 читачів та більше 45000 томів, цінність яких була надзвичайно великою. Звісно, виходив у світ і звіт – **«Отчет библиотеки общества Взаимного вспомоществования прикажчиков-евреев г. Одессы имени учредителя ее С. Л. Бернфельда за 1907 год» (Одеса, 1908)**. У кінці звіту за 1907 рік наводиться статистичний звіт у вигляді таблиць, з яких видно кількість відвідань, склад читачів за віком, соціальним положенням, освітою, з переліком прізвищ найбільш затребуваних авторів (іл. 4).

Після погромів 1905 р., що прокотилися Півднем України, єврейська громада Одеси вирішила створити Одеський єврейський центральний комітет з надання допомоги постраждалим від погромів. Основна мета комітету – зв'язатися із зарубіжними єврейськими добродійними організаціями, які першими запропонували свою допомогу постраждалим, організувати на місці збір пожертвувань та розподілити їх між постраждалими. При комітеті були виділені спеціальні комісії: продовольчої допомоги, з надання допомоги вдовам та сиротам, екстрено-евакуаційної, речової, юридичної, медичної, торгової, ремісної, загальної та для безробітних і два бюро – статистичне та довідкове. У книзі **«Отчет одесского Еврейского центрального комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов 1905 года» (Одеса, 1908)** представлені звіти про діяльність різних комісій, а також додатки до них у вигляді таблиць. У кінці книги за алфавітним порядком представлений список прізвищ тих, хто пожертвував та суми внесків.

Головним для євреїв стало пристосування до духу й атмосфери одеського вільного ділового співробітництва. Одеса стала не лише найбільшим містом південного заходу імперії, а й її головним культурним центром, зокрема для євреїв. Тут виходили декілька єврейських газет і журналів, в яких співпрацювали багато відомих журналістів-публіцистів, письменників, літераторів, істориків. В Одесу переїхав і працював у 1881-1917 рр. відомий письменник, основоположник єврейської літератури Менделе Мойхер-Сфорим (С. Я. Абрамович). У 1886 р. в Одесі оселився майбутній духовний лідер товариства «Бней Моше» Ахад-Гаам (Ашер Гінзберг) – один із зачинателів єврейського національного руху, видатний публіцист,

письменник і мислитель, що спричинив сильний вплив на творчість поета Хаїма Нахмана Бяліка та сіоністського лідера Хаїма Вейцмана.

Специфікою зарубіжної історіографії є вивчення історичного шляху російського єврейства як відхилення від західної моделі інкорпорації євреїв в Європі. Важливість зарубіжних досліджень історії євреїв Російської імперії визначається розробкою нових методологічних напрямів, аналізом різних сфер життя євреїв, порівнянням історичних шляхів східноєвропейського та західноєвропейського єврейства. Очевидна і добре досліджена різниця в соціальному положенні російського і західноєвропейського єврейства, виділені характерні риси східноєвропейського єврейства (до них належать, наприклад, яскраво виражена національна сутність). Однак, концептуальне осмислення процесу включення єврейського населення в структуру імперії не отримало комплексної наукової розробки. Особливе значення набуває дослідження механізмів формування і збереження етнічної та релігійної ідентичності в процесі модернізації Росії.

До 1917 р. не було культурно-просвітніх чи науково-дослідних закладів, що проводили дослідження з юдаїки. Цією сферою наукових інтересів займалися окремі дослідники: Й. Клаузнер, О. М. Лернер, Й. Г. Міхневич, І. Г. Оршанський. В цей час до юдаїки звертали увагу у Єврейській академічній бібліотеці ім. М. Мойхер-Сфорима, Всеукраїнському музеї єврейської культури, Будинку єврейської культури.

Йосеф Клаузнер (1874-1958) – один з ініціаторів відродження національної культури на івриті – письменник, літературознавець, історик, лінгвіст, сіоністський діяч (іл. 5). Дебютував статтею «**Обновленные слова**» (газета «**Ха-Мелиц**», **Одеса, 1893**) про розвиток івриту. Й. Клаузнер намагався підкреслити зв'язок літератури на івриті з загальними напрямами у світовій літературі. У 1902 р. він отримав диплом у Гейдельберзькому університеті в Німеччині, однак у 1907 р. Й. Клаузнер повернувся до Одеси і став одним із лідерів сіоністського руху. Він один з ініціаторів відродження національної єврейської культури на івриті, а також один з основоположників нової дисципліни – біблеїстики. Основні напрями його наукових публікацій – історія єврейської літератури та літературознавство, історія давньої Палестини за оригінальними джерелами, Біблія та раннє християнство, загальна історія єврейського народу, лінгвістика. Наукові доробки Й. Клаузнера стосувались єврейської історії та літератури давнього періоду – «**Происхождение и характер древнееврейской письменности**» (Одеса, 1911). В Одесі вчений викладав на Вищих жіночих курсах, був приват-доцентом Новоросійського університету. Відома його праця – «**Ново-еврейская литература**» (1912) – була надрукована спершу у Бердичеві в 1900 р., і лише потім перевидана в Одесі, а пізніше її було перекладено на іврит (1920) та німецьку мову (1921) (іл. 6). У фондах НБ ОНУ збереглася його робота «**Сущность еврейской этики: лекция, читанная 24 октября 1915 г. в Одесском обществе для распространения правильных сведений об евреях и еврействе**» (Одеса, 1916).

Однак у 1919 р. він переїхав до Ізраїлю. А з відкриттям у 1925 р. Єврейського університету в Єрусалимі очолив кафедру літератури на івриті. Був активним членом Комітету мови іврит, з 1950 р. – головним редактором універсальної «Енциклопедії іврит». Через вимушену еміграцію Й. Клаузнера, в наших краях лишилась зовсім невелика його наукова спадщина, зокрема у фондах НБ ОНУ зберігаються лише три названі праці Й. Клаузнера, надруковані саме в Одесі.

Загалом літературно-критичні нариси Й. Клаузнера присвячені літературі на івриті в період національного відродження. Він вважав, що єврейська культура на івриті має бути відкритою для європейських впливів та закликав до синтезу юдаїзму із загальноприйнятими у Європі цінностями [10]. Перша праця Й. Клаузнера, що стосувалася історії сучасної літератури на івриті – **«Древнееврейская литература новейших времен» (1917)**. Його капітальна праця в 6-ти томах **«История новой литературы на иврите» (1930-1949)** базується на лекціях, прочитаних ним в Єврейському університеті в Єрусалимі.

Цей видатний, за оцінкою відомого американського лінгвіста і культуролога Бенджаміна Харшава [14], вчений і діяч епохи «єврейської революції нового часу» має безпосереднє відношення до академічної юдаїки, якою займався і в Одесі, і в Єврейському університеті Єрусалиму, де з 1925 р. займав посаду професора і очолював кафедру літератури на івриті. Й. Клаузнер дивним чином поєднує проблематику спецкурсів цього навчального року – як один з лідерів сіоністського руху, вчений з європейською освітою, який присвятив життя відродженню національної культури на івриті. Про одеський період життя Й. Клаузнера майже не згадується в літературі. Тоді як можна вважати, що саме в Одесі у нього склалася та концепція єврейської культури, втілити яку в життя він зумів в Ізраїлі.

Володимир Євгенович Жаботинський (1880-1940) – сіоніст, поет, перекладач, громадський діяч (іл. 7). Стверджував ідею використання іврити у всіх сферах єврейського життя. Почав свій творчий шлях у 1897 р. як журналіст – із друкування статей у газеті «Южное обозрение». Згодом став популярним автором фейлетонів, що друкувалися в газеті «Одесские новости» під псевдонімом Альталена.

На початку ХХ ст. розпочав перекладацьку діяльність – перекладав твори відомого єврейського поета-одесита Хаїма-Нахмана Бяліка, з яким познайомився ще у молодому віці. Із цим поетом Жаботинський пов'язував цілу низку власних переживань, його творчістю захоплювався, саме тому, напевно, вважається найкращим перекладачем поезії Х.-Н. Бяліка. Ці переклади вперше були видані в наші часи – **«Переводы песен и поэм Хаима-Нахмана Бялика» (Одеса, 2000)**. Як перекладач Жаботинський відзначився також працею над творами Е. По.

Громадська діяльність В. Жаботинського також позначена у його творчості: у серпні 1903 р., після Кишинівського єврейського погрому, він став делегатом на 6-му Сіоністському конгресі в Базелі, і з цього часу бере активну участь у сіоністському русі. Його робота **«Что такое Базельская программа?» (Вільна, 1908)** присвячена розбору Базельської програми, прийнятої на 1-му Сіоністському конгресі у Базелі 1897 р. Це перша офіційна Програма Сіоністської організації, у якій було сформульовано мету сіоністського руху: «Сионизм стремится создать для еврейского народа обеспеченное публичным правом убежище в Палестине» [8].

Чимало в творчості В. Жаботинського як письменника автобіографічних романів. Один із них – **«Пятеро» (1936)** – демонструє читачеві життя єврейської сім'ї Мілгромів, що мешкала в Одесі на початку ХХ ст. і з якою автор ніби був знайомий: «Первые годы века тогда у нас назывались «весна» в смысле общественного и государственного пробуждения, а для моего поколения совпали также с личной весной в смысле подлинной двадцатилетней молодости...» [7]. Характерним є те, що у романі він сприймає Одесу як повноцінного персонажа. Автобіографічна праця **«Повесть моих дней» (1985)** написана про життя Жаботинського до Першої світової війни, її своєрідним продовженням стала книга **«Слово о полку» (Одеса,**

1928), присвячена боротьбі за створення єврейського легіону та звільненню Єрец Ізраель від турецького володіння у роки Першої світової.

Спалах єврейського ренесансу в Одесі відбувався після Лютневої революції 1917 р. У місті активізувалось єврейське суспільне життя, організовувались політичні партії. Та це тривало лише три роки. В цей час почали видаватися щотижневик «Єврейская мысль», журнали «Палестина» та «Молодая Иудея», щотижневики «Наш голос» та «Рабочий понедельник», газета «Свободный путь». Видавалися також газети і журнали на їдиш. Саме тоді Одеса стала основним центром книгодруку на ївриті в Росії: із 188 видань на ївриті, що вийшли в Росії, 109 з них випущено в Одесі. Також активно працювали відновлене видавництво «Моря» та нове – «Оманут» («Мистецтво»), видавалися літературні альманахи «Кнессет» («Зібрання»), «Оламену» («Наш світ»), «Решумот» («Записки»), «Массуот» («Факели»). Одеса стала центром руху «Хе-Халуц» («Першовідкривач»). Проте вже 1920 р. почався наступ радянської влади на сїонїзм, відбувались масові арешти членів сїонїстських організацій, поступове знищення синагог.

Єврейська академічна бібліотека, створена 1923 р. в Одесі на базі бібліотеки колишнього Єврейського товариства розповсюдження освіти, була визнана центральним та найбільшим єврейським книгозховищем в Україні. Її фонди зберігали зібрання багатьох єврейських бібліотек міста та налічували близько 25 тисяч одиниць. Завідували бібліотекою С. Я. Боровий та А. Д. Єрусалимський. **Саул Якович Боровий** (1903-1989) – історик російського та українського єврейства, спеціаліст із соціально-економічної історії XVI-XIX ст. (іл. 8). Важливим досягненням С. Борового на першому етапі його науково-літературної діяльності стала книга **«Єврейская земледельческая колонизация в старой России» (Москва, 1928)**, у якій він висвітлює участь євреїв в освоєнні степної Новоросії та створенні там землеробських поселень в першій половині XIX ст. Автор торкається далекого минулого перших єврейських землеробських поселень в нашій країні. У радянський період історіографія єврейства Російської імперії існувала з 1917 по 1930-і рр. Внаслідок революційних подій 1917 р. були відкриті нові документи, що дозволило дослідникам опублікувати раніше невідомі матеріали. Залишаються актуальними роботи С. Я. Борового, присвячені соціокультурному та економічному стану єврейства в Російській імперії. У 30-ті роки він досліджував історію євреїв в Україні, знайшов у відкритому А. О. Скальковським архіві Запорізької Січі чималу кількість документів єврейською мовою, що лягли в основу його докторської дисертації **«Исследования по истории евреев на Украине XVI-XVIII вв.» (1940)**, захищеної в Інституті історії при Академії наук СРСР. В роботі **«Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива)» (Ленінград, 1934)** С. Боровий показав, що між єврейськими купцями та запорізьким козацтвом існували ділові зв'язки, що відображено у документах. Проаналізувавши відносини євреїв та запорожців у певних історичних умовах, автор заперечив традиційне твердження про перших як довічних і принципальних ворогів других. Та через те, що дана робота була надрукована у збірнику, що містив також статті згодом репресованих авторів, вона залишилась невідомою для багатьох спеціалістів з історії Запоріжжя. Лише у післявоєнний час про неї стало відомо, дана стаття стала частиною докторської дисертації С. Я. Борового.

Найважливішим джерелом С. Борового у дослідженнях з історії євреїв в Україні були хроніки XVII ст., у тому числі «Іевен мецула» («Безодня бездонна») (1653) Н. М. Ганновера та деякі інші, перекладені ним з ївриту. Книга **«Классовая борьба**

на **Україне 17 в. Еврейские хроники. Исследования, перевод и комментарии С. Я. Борового**» мала вийти у Москві у 1937 р., проте в умовах сталінського терору цього здійснити не вдалося.

Останні його дослідження присвячені загибелі одеського єврейства в часи Другої світової війни. Книга **«Воспоминания» (Москва, 1993)** охоплює період від до-революційних років до наших днів. В ній висвітлено діячів єврейської культури старої Одеси, творців мистецтва, філософів, істориків, революціонерів.

Залишається маловивченою політика радянської влади щодо єврейства, життя радянських євреїв, особливо в умовах зростання радянського антисемітизму в кінці 40-х рр. На Заході широко відомі тільки дві монографії схожої тематики – М. Бейзер **«Євреї Ленінграда»** і А. Зельцер **«Євреї советской провинции»**.

Серед сучасних істориків-євреснавців доречно згадати ім'я **Стівена Ципперштейна** – професора єврейської історії та директора Центру юдаїки імені Таубе Стенфордського університету у США. Також він співредактор журналу **«Jewish Social Studies: History, Culture and Society»**, член академічних рад низки єврейських наукових центрів. Його книга **«Євреї Одессы. История культуры 1794-1881»** – це перша фундаментальна праця, присвячена історії одеського єврейства. Вона вийшла у 1985 р., але переклад російською мовою видання «Гешарим» опублікувало у 1995 р. В цій книзі автор вперше дослідив життя одеської громади в її історико-культурному розвитку, починаючи з виникнення у 1794 р. і завершуючи часом погромів у 1881 р. Він пояснював «дефіцит» наукових робіт, присвячених єврейській Одесі, тим, що для радянської історіографії ця тема була забороненою з кінця 1920-х рр., а зарубіжних дослідників єврейської історії здебільшого цікавили рабиністичні наукові центри, до яких Одеса не належала. В даній роботі розглядаються декілька взаємопов'язаних питань: який вплив спричиняли соціальні та економічні фактори на культурний розвиток одеського єврейства, як впливали вони на позиції та інтереси єврейської інтелігенції міста, яким чином діяльність організацій, створених єврейськими просвітителями, знаходила своє відображення у самосвідомості місцевих євреїв. Чимало уваги автором приділено єврейській інтелігенції міста, взаємовідносинам культури та суспільства.

Загалом євреї внесли значний внесок у розвиток нашого міста, що засвідчує і книга Ігоря Котлера **«Очерки по истории евреев Одессы» (Єрусалим, 1996)**. Вона присвячена сторінкам історії, культурного, релігійного та суспільного життя єврейського населення міста Одеса. Відмінність книги у тому, що вона побудована у вигляді своєрідної екскурсії по місцях, пов'язаних з історією єврейської громади в Одесі. Автор спирається на архівні матеріали про єврейські колонії Новоросійського краю, документи Одеського міського рабинату. І. Котлер окремо розглядає релігійне життя євреїв, історію одеських синагог, історію різних єврейських товариств Одеси тих часів. Один з нарисів розповідає про чорну сторінку одеської історії – антисемітські виступи, що і зіграло свою логічну роль у формуванні сіоністського руху. Досить багато уваги І. Котлер приділяє діяльності Одеського Палестинського комітету. Також книга містить ілюстративний матеріал – фотографії місць, пов'язаних з єврейською історією Одеси XIX ст. Частину цих пам'яток можна побачити сьогодні лише на фотографіях.

Для вивчення юдаїки корисним буде також видання **«Євреї в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917-1941» (Київ, 1999-2000)**. Цей ретроспективний покажчик – перша спроба в Україні зібрати відомості про маловідомий світ історії, культури, релігії українських євреїв, що зосереджені у книгах,

брошурах, журнальних та газетних статтях. Показчик складається з двох частин, література у ньому згрупована у 35 розділів, що висвітлюють життя єврейського народу в Україні.

Дисертація колишнього одеського архівіста, що емігрував до Ізраїлю, Михайла Поліщука **«Євреї Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904»** (Москва; Єрусалим, 2002) присвячена історії розвитку єврейського соціального життя в Новоросії у міжпогромний період 1881-1904 рр., що відзначений як цілісний та унікальний в історії російських громад, саме в цей час модернізація стала домінуючою тенденцією розвитку. Книга заснована на матеріалах історії єврейських громад Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, що, на думку автора, являють собою єдиний феномен. Автор детально описує традиційні громадські структури, представляє діяльність національних лідерів, аналізує взаємодію різних єврейських громадських груп. Описувані події у книзі завершуються із наближенням революційного 1905 р., адже автор вважає, що революційні події якісно змінили попереднє спрямування розвитку російського суспільства та його етнічних груп [22]. Розглядається також проблема соціально-економічних, соціально-політичних, світоглядних та релігійних аспектів модернізації регіональних міських громад, зокрема єврейської міської громади. У книгу М. Поліщук також вмістив статистичні викладки, що відображають чисельні та економічні показники єврейського населення.

Видання **«Євреї Одессы и юга Украины: история в документах»** (Одеса, 2002) приурочено до відкриття Музею історії євреїв Одеси. Це перший спільний проект Державного архіву Одеської області та центру «Мигдаль». У книзі представлені фонди архіву, що містять документи з історії євреїв Одеси за період з кінця XVIII – початку XX ст. Опубліковано близько 250 документів, що ілюструють роль єврейських громад та окремих особистостей в економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку регіону. За фондом єврейського відділення міщанської управи складено іменний показчик на 4505 прізвищ одеських євреїв-міщан, що міститься у розділі «Генеалогія».

У книзі Мирона Бельського **«Єврейские типографии старой Одессы»** (Одеса, 2005) вперше було зроблено спробу дослідити історію виникнення єврейських типографій в Одесі, визначити їх роль у розвитку поліграфічної справи у місті, назвати імена тих, хто мав відношення до друкарської справи, починаючи з 1858 по 1920 рр. **Мирон Романович Бельський (1927-2009)** – бібліофіл, колекціонер мініатюрних книг, краєзнавець, дослідник друкарської справи та книжної торгівлі в Одесі. З 1979 до 2004 рр. він – голова Одеського міського клубу любителів мініатюрних книг. Брав участь у роботі з'їзду книголюбів СРСР та України, був членом товариства бібліофілів Росії. Він надрукував декілька книг подібної тематики: «Книгоиздательство М. С. Козмана в Одессе», «Книжная торговля в дореволюционной Одессе», «Журналы старой Одессы», «Газеты старой Одессы». В цих книгах наводяться зібрані за багато років ретельних пошуків в архівах та бібліотеках унікальні дослідницькі матеріали, факти, накопичені та старанно занесені до особистої картотеки. Статті Мирона Бельського публікувались в одеських газетах (він був постійним автором газети «Тиква»-«Ор-Самеах»), у альманасі «Морія», «Єрусалимському альманасі» та інших періодичних виданнях. Мирон Бельський – один з найавторитетніших краєзнавців не лише нашого міста, а й всього СНД, а також одеської діаспори (іл. 9).

Історія єврейської Одеси та історія народу Ізраїлю знаходяться у тісному психологічному, емоційному, духовному зв'язку. Можна сказати, що в єврейській Одесі зародились політична думка, література, журналістика майбутньої єврейської держави, саме тут почали писати і видавати книги відродженою давньоєврейською мовою.

Список використаної літератури

1. «Мама городов Израилевых...» [Текст] : сборник статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению ОНУ имени И. И. Мечникова. – Одесса : ФОП «Фридман О. С.», 2011. – 146 с.
2. *Бельский М. Р.* Еврейские типографии старой Одессы [Текст] / Мирон Романович Бельский ; Междунар. обществ. орг. «Евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса : Неогоциант, 2005. – 87 с.
3. *Боровой С. Я.* Воспоминания [Текст] / Саул Яковлевич Боровой. – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1993. – 384 с.
4. *Боровой С. Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России [Текст] / Саул Яковлевич Боровой. – М. : изд-во М. и С. Сабашниковых, 1928. – 200 с.
5. Єврейське населення півдня України : історія та сучасність [Текст] : тези до наук. конф. (Запоріжжя, 27-28 жовт. 1994) / Запоріж. держ. ун-т ; Євр. рада. – Запоріжжя, 1995. – 95 с.
6. *Жаботинский В. Е.* Переводы песен и поэм Хаима-Нахмана Бялика [Текст] / Владимир Евгеньевич Жаботинский. – Одесса : Друк, 2000. – 303 с.
7. *Жаботинский В. Е.* Пятеро [Текст] / Владимир Евгеньевич Жаботинский. – Одесса : Оптимум, 2000. – 210 с.
8. *Жаботинский В. Е.* Что такое Базельская программа? [Текст] / Владимир Евгеньевич Жаботинский. – Вильна : тип. «Аргель печатного дела», 1908. – 16 с.
9. Иудаика в Одессе : история и современность [Электронный ресурс] : [круглый стол, состоявшийся в Музее истории евреев Одессы «Мигдаль-Шорашим» (Одесса, 20 дек. 2010 г.)]. – Режим доступа: <http://www.migdal.ru/migdal/museum/20483>. – Заголовок з екрану.
10. *Клаузнер И. Л.* Ново-еврейская литература (1785-1910) [Текст] / И. Л. Клаузнер ; изд. д-ра З. Д. Рабиновича. – 2-е изд, перераб. и доп. – Одесса : тип. А. М. Швейцера, 1912. – 131 с.
11. *Клаузнер И. Л.* Происхождение и характер древнееврейской письменности [Текст] / И. Л. Клаузнер ; изд. Одес. отд-ния «Евр. лит. о-ва». – Одесса : Центр. тип., 1911. – 32 с.
12. *Котлер И.* Очерки по истории евреев Одессы [Текст] / И. Котлер. – Иерусалим, 1996. – 204 с.
13. *Левченко В. В.* Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти [Текст] / В. В. Левченко // Записки історичного факультету. – 2003. – Вип. 13. – С. 126-140.
14. *Левченко В.* Становление иудаики в контексте трансформации исторической науки в Украине (1917-1930-е гг.) [Текст] / Валерий Левченко // Вопросы еврейской истории : материалы 16-й Ежегод. междунар. междисциплинар. конф. по иудаике (2009, Москва). – М., 2009. – Ч. 2. – С. 475-482.
15. *Левченко В.* Становление иудаики в Одессе в 1920-30-е гг. : центры, персоналии, традиции [Текст] / Валерий Левченко // «Мама городов израилевых...» : сб. статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению Одесского национального университета имени И. И. Мечникова. – Одесса, 2011. – С. 79-86.
16. *Малахов В. П.* Одесса, 1900-1920. Люди... События... Факты... [Текст] / Валерий Павлович Малахов, Борис Александрович Степаненко. – Одесса : Оптимум, 2004. – 446 с.
17. *М. Р. Семен Дубнов* : историк, публицист, общественный деятель [Электронный ресурс] / М. Р. // Еврейская газета. – 2006. – № 9 (49). – Режим доступа: http://www.evreyskaya.de/archive/artikel_427.html. – Загл. с экрана.
18. Одесса и еврейская цивилизация [Текст] : к 100-летию со дня рождения Саула Борового : 2-я междунар. научная конф. (Одесса, 10-12 нояб. 2003 г.) : сб. материалов конф. / Междунар. обществ. орг. «Евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса : «Студия «Неогоциант», 2004. – 248 с.

19. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 годы [Текст] / сост. А. Орлов. – Репринт. изд. 1885 г. – Одесса : А. С. Фридман, 2007. – 143 с.
20. Отчет библиотеки общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев города Одессы имени учредителя ея С. Л. Бернфельда за 1907 год [Текст]. – Одеса : тип. Торгового Дома Бр. Кульберг, 1908. – 45 с.
21. Отчет Одесского еврейского центрального комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов 1905 года [Текст]. – Одесса : тип. «Техник», 1908. – 137 с.
22. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии [Текст] : социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881-1904 / М. Полищук. – М. : Мосты культуры, 2002 ; Иерусалим : Гешарим, 5762. – 446 с.
23. Скальковский А. П. Одесса 84 года тому назад и теперь [Текст] / Аполлон Александрович Скальковский. – [Б. м., б. г.]. – С. 38-60. – Искусств. сб.
24. Скальковский А. П. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823 [Текст] / Аполлон Александрович Скальковский. – [Репринт. изд.]. – Одесса : ОКФА, 1995. – 296 с.
25. Шафир М. П. Очерк моисеево-талмудического права [Текст] / М. П. Шафир. – СПб. : тип. А. О. Цедербаума, 1871. – 71 с.

Надійшла 19.07.2012

Ілюстрації

Іл. 1. Єврейські періодичні видання

Іл. 2. Курси граматики

Лл. 3. Семен Маркович Дубнов

Лл. 4. Звіти єврейських товариств

Іл. 5. Йосеф Клаузер

Іл. 6. Роботи Йосефа Клаузнера

Лл. 7. Володимир Євгенович Жаботинський

Лл. 8. Саул Якович Боровий

Лл. 9. Сучасні видання з історії єврейства

В. С. Елпатьевская,

ведущий библиограф Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89;

Е. С. Петриковская,

кандидит философских наук,
доцент каф. философии естественных факультетов
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Новосельского, 64, г. Одеса, 65023, Украина

ИЗУЧЕНИЕ ИУДАИКИ И ИЗРАИЛЕВЕДЕНИЕ В ОДЕССЕ

Резюме

В статье обращается внимание на историю развития иудаики в нашем крае в период XIX-XXI вв. Отдельно рассматриваются персоналии ученых-израилеведов и их вклад в отечественную иудаику. Приводятся примеры изданий, в том числе и периодических, которые печатались в Одессе, и играют важную роль в становлении еврейской письменности Юга Украины, а также развитии иврита и идиш. Научная иудаика рассматривается в тесной взаимосвязи с политическими и социальными событиями в стране разных периодов.

Ключевые слова: иудаика, израилеведение, сионизм, библеистика, идиш, иврит.

V. S. Yelpativska,

Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89;

O. S. Petrikivska,

Cand. Sc (History),
lecturer of the Department of Philosophy of science faculties of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
64, Novoselskogo St., Odesa, 65023, Ukraine

JUDAICA AND ISRAELI STUDIES IN ODESA

Summary

The article aims at the history of the development of Jewish studies in our region in the course of the 19th-21 centuries. The special attention is paid to the personalities of the scholars studying Israel and their contribution to the Jewish studies of our country. The author gives examples of the editions printed in Odesa including periodicals which played an important role in the formation of the Jewish written language in the South of Ukraine as well as in the development of Hebrew and Yiddish. Scientific Judaica is considered in close connection with political and social events occurred in the country in different periods.

Key words: Judaica, Israeli Studies, Zionism, Biblical Studies, Yiddish, Hebrew.